

Csepregi Zoltán

MÁRTÍROK, HITEHAGYÓK, EMIGRÁNSOK: *

A GÁLYARABPEREK
EVANGÉLIKUS VÁDLOTTJAI

1. Elváló utak

Az ún. gályarabperekben – 1672-ben Nagyszombatban, 1673-ban Pozsonyban, 1674-ben Szepesváralján és végül az ún. delegált törvényszék előtt mintegy 600 protestáns prédikátor ellen lefolytatott monumentális perben, 1674-ben ismét Pozsonyban – a vádlottak, miután kivétel nélkül bűnösnek találták őket a felségárulás főbenjáró büntetében, három módon, háromféle reverzális (kötelezvény) aláírásával mentesülhettek a halálbüntetés alól: katolikus hitre térnek, elhagyják az országot vagy lemondanak lelkeszi állásukról.¹ Az idézésre megjelentek többsége aláírta valamelyik ívet, míg a kisebbség (a későbbi hitvallók, mártírok és gályarabok) mindenfajta aláírást megtagadott. Ez a négy lehetőség, a háromféle aláírás, illetve ezek elutasítása jelölte ki a perbe fogott prédikátorok négyféle útját, sorsát és identitását.

Az utak elválása hamarosan éles vitákat generált az elítélt prédikátorok között a hitvalló helyzetben hozható helyes vagy helytelen döntésekről. Hiszen sokak szemében nemcsak az áttérés minősült hittagadásnak, hanem a kivándorlást és a hivatalról való lemondást is a lelkeszi eskü megszegésének értelmezték. Mind a tömeges mártírium (mint mennyiségi kihívás), mind a szenvedés ellentmondásos teológiai értelmezései (mint minőségi kihívás) a probléma differenciált megközelítését igényelték. Erre a feladatra vállalkozott Georg Láni (1646–1701) evangélikus iskolamester és Szőnyi Nagy

* A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896 számú témapályázata támogatta.

¹ S. VARGA Katalin: *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Textus és értelmezés*, Budapest, Universitas Kiadó, *Historia litteraria* 24, 2008, 61–71.

István (1632–1709) református lelkész, mindketten több mű szerzői, akik nem mentesültek a kortársaik írásbeli támadásaitól.

Láni maga is gályarabságra volt ítélve, de Nápolyba menet sikerült megszöknie, és száműzöttként Lipcsében talált új otthonra. Láni alapvető különbséget tesz a vértanúság két típusa, a véres (*cruentum*) és a vértelen (*incruentum*) között, ezzel a hangsúlyt a megpróbáltatás külső körülményeiről a hitvalló belső indítékaira helyezi át. Bár halálra ítélték, sikeres menekülésének köszönhetően a vértelen vértanúk közé sorolhatta magát, anélkül, hogy saját állhatatosságát (*constantia*) megkérdőjelezte volna. Láni gondolatmenete mindenekelőtt az emigránsok önképét jellemezte, akik az üldözött lutheránusok között a legnépesebb csoportot képviselték.²

Szőnyi mártíriumfelfogása nem különbözik Lániétól, de a vértanúság eszméjétől még távolabb megy. Szőnyi a mártírokat (a szó eredeti görög jelentését hangsúlyozva) egyszerűen az igazság tanúival azonosítja. A mártírok koronáját nem passzív szenvedésük és haláluk, hanem aktív tetteik adják: állhatatosságuk, tűrésük (*patientia*) és hitvallásuk (*confessio*). Ez a megoldás jól rögzül mind Szőnyi személyes tapasztalatában (őt soha nem fenyegette halálbüntetés), mind a kálvinista dogmatikában.³

Mintegy a 17. századi teológiai vitákat idézi fel a modern társadalomtörténeti szakirodalom útkeresése a kora újkori népmozgások (migráció, emigráció, száműzetés, diaszpóra, deportálás, állami népesedéspolitika) értelmezéséről, tipizálásáról, identitásteremtő erejéről.⁴ A kutatók eközben hol tudatosan, hol önmaguknak sem bevallva tartják szem előtt a modern exodusok, kitelepítések, bevándorlások, lakosságcserék (transzatlanti, globális vagy éppen csak regionális) mintázatait és párhuzamait.⁵ A gályarabperekkel kapcsolatba hozható emigráció ebben a tipizálásban a felekezeti alapon történő, jogi eszközökkel fogatosított kiutasítás kategóriájában sorolható – megkülönböztetve például az ún. *Ländlerek* erőszakos deportálásától⁶

² KOWALSKÁ, Eva: Günther, Klesch, Láni und die anderen. Zur Typologie der ungarischen Exulanten des 17. Jahrhunderts, *Acta Comeniana*, 20–21. évfolyam, 2007, 49–64.; TÓTH, Zsombor: Persecutio decennalis (1671–1681). The Lutheran Contribution to the Emergence of a Protestant Martyrology in Early Modern Hungarian Culture: The Case of Georgius Lani, in SELDERHUIS, Herman J. (ed.): *Luther in Calvinism: Image and Reception of Martin Luther in the History and Theology of Calvinism*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, *Refo500 Academic Studies* 42, 2017, 335–353.

³ TÓTH Zsombor: *A hosszú reformáció jegyében: Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, *Humanizmus és reformáció* 41, 2023, 180–190.

⁴ Korai példa a tipizálásra: WINTER, Eduard: *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin, Akademie-Verlag, 1955.

⁵ SCHUNKA, Alexander – OLSHAUSEN, Eckart (Hrsg.): *Migrationserfahrungen – Migrationsstrukturen*, Stuttgart, Steiner, *Stuttgarter Beiträge zur historischen Migrationsforschung* 7, 2010.; ERTL, Thomas (Hrsg.): *Erzwungene Exile: Umsiedlung und Vertreibung in der Vormoderne (500 bis 1850)*, Frankfurt – New York, Campus Verlag, 2017.; FATA, Márta: *Mobilität und Migration in der Frühen Neuzeit*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, *Einführungen in die Geschichtswissenschaft. Frühe Neuzeit* 1, 2020.

⁶ STEINER, Stephan: *Reisen ohne Wiederkehr: Die Deportation von Protestanten aus Kärnten 1734–1736*, Wien – München, Böhlau – Oldenbourg, *Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 46, 2007.; UÖ.: *Rückkehr unerwünscht. Deportationen in der Habsburgermonarchie der Frühen*

vagy a vallási kisebbségek menekültjeitől (mennoniták, hutteriták stb.).⁷ Az 1670-es évek evangélikus emigrációjának legfontosabb identitásteremtő eleme a vallás, a hit-vallásosság, sőt, a hit éles helyzetben történő hangsúlyozott megvallása.⁸

2. Az evangélikus emigráció mennyiségi kiterjedése

Mekkora tömeget jelentett a gályarabperek által kiváltott evangélikus emigráció? Ha azokat számoljuk össze, akik a fent említett reverzálisban kötelezték magukat Magyarország elhagyására, akkor pontosan 80 főt találunk (és ezek között is néhány személyt, akik kötelezvényüket megtagadva végül mégis az országban maradtak). A külföldön fennmaradt forrásokban megőrzött kép ennél jóval nagyobb népmozgásra utal: a menekültek ellátása és integrálása jelentős erőforrásokat kötött le,⁹ jelenlétük meghatározó volt a nyilvános kommunikációban, és a sikeresen integrálódott szakemberek¹⁰ tartós szociális hálózatokat építettek ki. Ennek az ellentmondásos jelenégnek a magyarázata kettős:

1) Az országot elhagyó egyházi értelmiségnek csak a kisebb része jelenik meg a gályarabper jegyzőkönyvében, hiszen egyáltalán nem tűnnek ott fel a diákok, akik a várható üldöztetés miatt nem térnek vissza egyetemi tanulmányaik befejeztével, és az iskolák tanárai is csak kivételesen kaptak idézést Pozsonyba.¹¹ Illetve a lelkészek

Neuzeit und ihr europäischer Kontext, Wien, Böhlau, 2014.

⁷ Vö. BAHLCKE, Joachim (Hrsg.): *Glaubensflüchtlinge: Ursachen, Formen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa*, Berlin – Münster, LIT-Verl., *Religions- und Kulturgeschichte in Ostmittel- und Südosteuropa* 4, 2008.

⁸ Vö. BAHLCKE, Joachim – BENDEL, Rainer (Hrsg.): *Migration und kirchliche Praxis: das religiöse Leben frühneuzeitlicher Glaubensflüchtlinge in alltagsgeschichtlicher Perspektive*, Köln – Weimar – Wien, Böhlau, *Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands* 40, 2008.; JÜRGENS, Henning P. – WELLER, Thomas (Hrsg.): *Religion und Mobilität: zum Verhältnis von raumbezogener Mobilität und religiöser Identitätsbildung im frühneuzeitlichen Europa*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, *Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Supplement* 81, 2010.; SPOHNHOLZ, Jesse – WAITE, Gary K. (eds.): *Exile and religious identity, 1500–1800*, London, Pickering & Chatto, *Religious cultures in the early modern world* 18, 2014.

⁹ Vö. ZSINDELY Endre: A magyar gályarab prédikátorok történetének zürichi dokumentumai, *Theologiai Szemle*, 19. évfolyam, 1976/7–8, 196–199.; FATA, Márta: Glaubensflüchtlinge aus Ungarn in Württemberg im 17. und 18. Jahrhundert: Forschungsaufriß mit einer Dokumentation der Exulanten, in ERDÉLYI Gabriella – TUSOR Péter (szerk.): *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2007, 519–547.; METASCH, Frank: *Exulanten in Dresden: Einwanderung und Integration von Glaubensflüchtlingen im 17. und 18. Jahrhundert*, Leipzig, Leipziger Univ.-Verl., *Schriften zur sächsischen Geschichte und Volkskunde* 34, 2011.

¹⁰ Vö. SCHUNKA, Alexander: *Gäste, die bleiben: Zuwanderer in Kursachsen und der Oberlausitz im 17. und frühen 18. Jahrhundert*, Hamburg – Münster, LIT-Verl., *Pluralisierung & Autorität* 7, 2006.; MAHLING, Lubina: *Verflechtungsraum Lausitz. Böhmisches-ungarische Exulanten und Lausitzer Sorben: Begegnungen und Beziehungen im 18. Jahrhundert*, Budyšin, Serbski institut, *Kleine Reihe des Sorbischen Instituts Bautzen* 31, 2019.

¹¹ Nevezetes kivételek: Kocsi Csergő Bálint gályarab és emlékiratíró, pápai rektor (*1647), a fent említett Georg Láni, korponai rektor, Johannes Simonides emlékiratíró, breznóbányai rektor (1648–1708, neki Lánihoz hasonlóan sikerült megszöknie) és a gályarabként mártírhalt Michael

között is akadtak, akiket a hatósági erőszak már a per kezdete előtt külföldre kényszerített, így felesleges volt perbe idézni őket.

2) A másik magyarázat szociálpszichológiai: a magyarországi emigránsok igen hatásosan kommunikáltak,¹² és sikeresen játszották el a hangos kisebbség szerepét: többnek látszottak, mint ahányan számszerűen voltak.

A szemtanú sorstárs Johannes Burius (1636–1688) *Micae* című monumentális emlékiratában összesen 314 személyt említ név szerint, külön csoportosítva a hitvallókat és renegátokat, az Erdélybe menekülőket, az otthon maradókat és a német nyelvterületre kivándorlókat.¹³ Burius listáiban mintegy másfélszer több evangélikus teológus neve szerepel, mint a perek jegyzőkönyveiben, ráadásul az ő adatai sokszor pontosabbak, mivel személyes ismerőseiről számol be, ritkábban téveszt neveket és szolgálati helyeket, mint a hivatalos akták írnokai. A másik ilyen testközeli tanú Hiob Trusius (1622–1687), aki *Statua* című epikus gyászversében a külföldön elhunytaknak, így soha haza nem térőknek kíván emléket állítani. Trusius (saját magát is beszámítva) 65 sorstársat nevez meg, akik idegen földbe temették el családtagjaikat, illetve maguk sem látták soha többé viszont hazájukat.¹⁴

A felekezeti emigrációra vonatkozó további kvantitatív adatokat a következő három forráscsoportból veszem: iskolai beiratkozások (az MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport adattárai¹⁵), külföldön megjelent alkalmi nyomtatványok (az RMK III. bibliográfiai kötetei¹⁶) és albumbejegyzések (a szegedi *Inscriptiones Alborum Amicorum* online adatbázisa¹⁷). Ezek együttes alkalmazásával azonosíthatók az evangélikus emigráció németországi és sziléziai központjai.

Pavlovitz, turócszentmártoni rektor (1647–1675).

¹² Vö. OTTO, Karl F. Jr. – CLARK, Jonathan P. (eds.): *Bibliographia Kleschiana: The writings of a baroque family*, Columbia, Camden House, 1996.

¹³ Burius latin nyelvű műve több másolatban is elérhető magyarországi és szlovákiai kéziratárakban, legfontosabb részlete nyomtatásban is megjelent: Johannes Burius: *Micae historiae Evangelicorum in Hungaria ab anno 1673. ad 1688. annum. Ex autographo Posoniensi editit Paulus Lichner*, Posonii, Wigand, 1864.

¹⁴ [Trusius, Hiobus:] *Statua*, In Perennem Mnemosynen Virorum, ex Hungaria per diversas Passim mundi plagas, pro Nomine Christi, & Veritate Evangelii Cum suis suspirando exulantium, & intra LXXIII. ad LXXXVI. inclusive. Sedecimi aerae Christianae seculi, vitam miseram & tristem cum placida beataque morte commutantium, cum annexa Paraenetica Paraclesi, erecta Operâ H. T. R. H. P. C. L, Lipsiae, Literis Johannis Georgii, 1687. RMK III. 3453.

¹⁵ SZÖGI László: *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1788*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltára, *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* 9, 2003.; Uő.: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltára, *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* 17, 2011.; Uő.: A breslaui (1530–1693) és a görlitz (1586–1685) akadémiai gimnáziumok magyarországi hallgatói, *Gerundium*, 11. évfolyam, 2020/3–4, 169–196.

¹⁶ SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád: *Régi magyar könyvtár*, III. kötet, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1898.; BORSÁ Gedeon – DÖRNYEI Sándor – SZÁLKA Irma (szerk.): *Pótlások, kiegészítések, javítások*, 1–5. kötet, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1990–1996.

¹⁷ LATZKOVITS Miklós et al.: *Inscriptiones Alborum Amicorum (IAA)*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára, 2003–2021. DOI: 10.14232/iaa, <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/>.

3. Exuláns centrumok a német nyelvterületen

A kvantitatív vizsgálat egyértelműen a 17. századi magyarországi peregrináció fő központját, Wittenberget sorolja az emigráció szempontjából is az első helyre. Az alábbi táblázatokban két viszonylagos „békeév”, 1669 és 1680 adatai keretezik az emigráció felfutását jelentő 1674 és 1679 közötti időszakot. E „békeévekhez” képest a három forráscsoportból nyerhető adatok mennyisége 1674–1679 között minimum megduplázódik, de időnként megsokszorozódik. A központok rangsorolásában segít a táblázat összes adatából számolt „kumulált mutató”.

	Wittenberg						kumulált mutató: 286		
	1669	1674	1675	1676	1677	1678	1679	1680	1674-79
Szögi 2011	8	14	19	20	14	13	20	9	100
RMK III	18	15	13	22	44	24	29	19	147
IAA	0	15	0	11	2	0	11	0	39

Wittenberg első helyét magyarázza egyrészt a peregrinációs hagyományban kialakult presztízse: az egyetemválasztást családi tradíciók és a diákok tudatában kialakult eszmei térkép jelentősen befolyásolták. Másrészt befogadó jellege és infrastrukturális szervezetsége is:¹⁸ a diákváros alkalmas volt rá, hogy az exulánsok itt hosszabb-rövidebb időt eltöltsenek, akár felnőtt fejjel az egyetemre is beiratkozva. A kutatásban vitatott kérdés, hogy a 17. század második felében mennyiben volt itt a magyarországi diákságnak intézményesült szervezete (azaz a magyar coetus megszűnése és a magyar könyvtár megalapítása között: 1613–1725), de az egyetemet kiszolgáló intézményrendszerre (pl. a nyomdákra) az emigránsok mindenképp támaszkodhattak.

A wittenbergitől jelentősen elmaradó mértékben, de hasonló mintázatot mutat a magyarországi diákok által ekkoriban hagyományosan látogatott többi evangélikus egyetem is: Altdorf, Jéna, Königsberg, Lipcse, Strassburg, Tübingen. Közülük Lipcse emelkedik ki, megszerezve a második helyet a rangsorban. Lipcse mint vásár- és nyomdaváros, azaz mint közlekedési és kommunikációs csomópont kínált az emigránsok számára elsőrangú lehetőségeket:

	Lipcse						kumulált mutató: 131		
	1669	1674	1675	1676	1677	1678	1679	1680	1674-79
Szögi 2011	4	7	11	14	14	6	7	2	69
RMK III	0	0	9	8	8	12	6	3	43
IAA	0	11	4	4	0	0	0	0	19

¹⁸ Vö. MONGE, Mathilde – MUCHNIK, Natalia (eds.): *Early modern diasporas: a European history*, London – New York, Routledge, 2022.

Elhagyva az egyetemi világot most olyan városokat veszünk sorra, melyek ún. akadémiai gimnáziumuknak köszönhetően váltak korábban a diákmobilitás, az ún. gyászév-tizedben pedig a kivándorlás célpontjaivá. Földrajzi közelségük és nyelvi-kulturális hasonlóságuk miatt Szilézia és Lausitz hagyományos célpontja volt az Észak-Magyarországról érkező vándoroknak, mesterlegényeknek, diákoknak, álláskeresőknek vagy menekülteknek. A földrajzi közelség, az otthon maradtakkal való egyszerűbb kapcsolattartás az 1670-es évek evangélikus emigránsai számára is fontos szempont volt, sokan meg sem próbáltak továbbmenni, hanem itt igyekeztek gyökeret verni, vagy a tartományon belül költözni városról városra. Természetes, hogy Boroszló mint nagyváros kínálja a legtöbb adatot. Az iskolázásra vonatkozó első adatsort ráadásul gondolatban meg is szorozhatnánk kettővel, hiszen Boroszló két rangos iskolája, az Elisabeth- és a Maria Magdalenengymnasium közül csak az utóbbiból maradt fenn diáknévsor. A város főtemploma, az Elisabethkirche akadémiai gimnáziumába is valószínűleg hasonló tömegben iratkoztak be magyarországiak.

	Boroszló (Wrocław)						kumulált mutató: 112		
	1669	1674	1675	1676	1677	1678	1679	1680	1674-79
Szőgi 2020	5	20	15	17	10	7	10	4	83
RMK III	0	1	0	2	4	2	2	1	11
IAA	0	0	1	2	0	9	6	0	18

A lausitzai Görlitz – kisvárosi jellege és a megnövekedett földrajzi távolság miatt is – a boroszlóiaknál jóval szerényebb adatokat nyújt, de a trend, az 1674-et követő évek pezsgése itt is szembetűnő.

	Görlitz						kumulált mutató: 26		
	1669	1674	1675	1676	1677	1678	1679	1680	1674-79
Szőgi 2020	0	11	5	2	2	3	0	0	23
RMK III	0	1	0	0	0	0	0	0	1
IAA	0	0	0	2	0	0	0	0	2

Utolsóként az alsó-sziléziai Brieget érdemes bemutatni, melynek ugyan szintén volt akadémiai gimnáziuma, de a matrikula elvesztével ennek diáksága nem ismeretes, így a táblázat is egy adatsorral szegényebb marad. Nyomatványok és albumbejegyzések tekintetében viszont Brieg pontosan ugyanazt az összesített számot produkálja, mint fentebb Boroszló. Brieg elsősorban egyházi központ, a Liegnitz-Brieg tartományi egyház egyik püspökének székhelye, amely még a 17. század elején a magyarországi lelkészjelöltek számára a legkedveltebb (mert a legközelebbi) lelkészavatási helyszín. Az emigránsok szülei közül többeket itt ordináltak lelkésszé, ez a körülmény talán érzelmileg esett számukra latba a választásnál.

	Brieg (Brzeg)						kumulált mutató: 29		
	1669	1674	1675	1676	1677	1678	1679	1680	1674-79
RMK III	0	1	2	2	0	1	0	0	6
IAA	0	0	8	15	0	0	0	0	23

4. Források, műfajok, ideológiai viták

A kora újkori felekezeti emigráció szisztematikus feltárása a már említett RMK III bibliográfiához való gyűjtőmunkával kezdődött. A *Régi Magyar Könyvtár* III. kötete (szemben az első két kötettel) már tudatosan kiaknázta az emigráns könyv- és iratanyag legfontosabb gyűjteményét, az ún. Wittenberg-Hallei Magyar Könyvtárat. A könyvtárat az emigráció egyik kulcsfigurája, Georg Cassai Michaelis (1640–1725) alapította 1725-ben Wittenbergben, majd ez a wittenbergi és hallei egyetemek 19. századi összevonása után került át Halléba, ahol mint a hallei egyetemi könyvtár egyik jelentős különgyűjteményét ma is őrzik.¹⁹ A nyomdai termés katalogizálása tette lehetővé Pukánszky Béla (1895–1950) irodalomtörténeti szempontú áttekintéseit²⁰ és az elmúlt évszázad Hungarica-kutatásait.

Az emigráció kedvelt műfaja a prozopográfiai szempontból igen jelentős forrásértékkel bíró alkalmi nyomtatvány. Születésnap és névnap, esküvő és temetés, üdvözlő és búcsúversek tartoznak ide, és szinte kínálják magukat a digitális bölcsészeknek hálózatelemzésre és adatvizualizálásra.²¹

Az exulánsok másik gyakori megnyilatkozási formája a vitairat. Hasonlóan a 20. századi politikai emigrációkhoz, ahol két emigráns nyomban három pártot alapított, az evangélikus teológusok is éles ideológiai vitát folytattak száműzetésük okairól, magasabb értelméről, az utókornak szóló üzenetéről. Andreas Günther (1638–1709) szerint Isten jogos büntetésül róttá nemzedékükre az üldöztetést és a számkivetést. Ezzel az állásponttal helyezkedik szembe Georg Láni és Daniel Klesch (1624–1697),

¹⁹ GÁBORNÉ [KLEMENT] Ildikó et al. (Hrsg.): *Bibliotheca Nationis Hungariae. Die Ungarische Nationalbibliothek in der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle. Der Katalog aus dem Jahr 1755, Textausgabe der Handschrift der Széchényi Nationalbibliothek Budapest: Catalogus Librorum, Dissertationum, et Manuscriptorum Variorum ad Rem Hungaricam praecipue facientium ex Bibliotheca, quae Vitebergae est, Hungarorum congestus ab Adamo Latsny Turotzensi. Vitebergae Saxonum die XV. Nov. A.R.S. M.DCC.LV, Hildesheim – Zürich – New York, Georg Olms Verlag, 2005.*

²⁰ PUKÁNSZKY Béla: A magyarországi protestáns exuláns irodalom a XVII. században, *Protestáns Szemle*, 34. évfolyam, 1925, 144–154.; Uő.: *A magyarországi német irodalom története: A legrégibb időktől 1848-ig*, Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, *Historia incognita* 1, 2002.; Vö. még TEKUS Ottó: Az exulánsok, *Lelkipásztor*, 50. évfolyam, 1975/6, 350–352.

²¹ NAGY Andor: *Érvényesülési stratégiák a brassói szász tisztviselők körében: Kapcsolatháló-elemzés és családrekonstrukció az alkalmi nyomtatványok segítségével (1650–1750)*, Doktori disszertáció, Eger, Eszterházy Károly Egyetem, 2019. Az IAA adatbázisa alapján is született hasonló disszertáció: MARKÓ Anita: *Az irodalmi intézmény kezdetei Magyarországon: értelmiségi társaságok a középkorban és a kora újkorban*, Doktori disszertáció, Budapest – Bécs, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2020.

akik szenvedéseikért nem Istent, hanem az ördögöt teszik felelőssé. Elutasítják az önostorozást, és hitvalló állhatatosságra ösztönzik társaikat.²² Erre a bátorításra szükség is volt, többen nem bírták a bujdosást, a távollétet szeretteiktől, és hazatértek szülőföldjükre, ahol még keservesebb erőpróbák várták őket.

Az ímént kulcsfiguraként említettem Cassait (a wittenbergi egyetem filozófiai karának adjunktusát, professzorát, majd 1712-ben dékánját), a Wittenberg-Hallei Magyar Könyvtárban őrzött levelezésének és *album amicorum*ainak vizsgálata ugyanis alátámasztja ezt az értékelést. Cassai hagyatékában találunk leveleket többek között Georg Lánitól, a gályarab Thomas Stellertől (1640–1715), a gályák elől sikeresen megszökött Tobias Masniciustól (1640–1697) és a Kassáról emigrált püspöktől, Michael Liefmanntól (1619–1702).²³ Masnicius leveleit következetesen a ToMas monogrammal írja alá, ezt oldja fel egy utólagos magyarázat a címzett (Cassai) kezével: „Tobias Masnicius”. A monogram talán önkritikusan a hitetlen Tamás apostolra utal, hiszen Masnicius sem tartott ki mindvégig, hogy hitvalló társait kövesse a gályarabságba, hanem Lánihoz hasonlóan kihasználta az alkalmat a szökésre.

Cassai diákkori albumában²⁴ 28 magyarországi exuláns prédikátor, köztük öt Nápolyból szabadult gályarab bejegyzését találjuk, akiknek aláírásában az *exul* vagy az *exul Christi* önmegjelölés a hangsúlyos identifikációs elem. Masnicius esetében kölcsönös volt ez a figyelmesség, ha nem is ugyanazon napon, de ugyanabban az évben, 1676-ban írtak be egymás albumába.²⁵ Masnicius bejegyzése mellett, hogy kronosztikont is tartalmaz, képversszerűen egy hajót formáz, hányattatásait kis túlzással a *terra mari poloque versatus* szavakba foglalja, és magát félreérthetően *redivivus ab Neapoli*, „Nápoly által újjászületett”-nek titulálja. Masnicius kétségkívül ült hajón (átkelve az Adrián), és szabadságát nápolyi kereskedőknek köszönhetette, de bejegyzésében már tetten érhető az a hamarosan elterjedő trendszerű törekvés, hogy megfeleljen az olvasói igényeknek, akik a röpiratok illusztrációitól elkényeztetve már mindenütt elvárták a gályás rajzokat.

5. Összegzés: a 17. századi felekezeti emigráció művelődéstörténeti jelentősége

Az emigránsok többsége ugyan 1681 után, amikor a soproni országgyűlés határozata a prédikátorok minden büntetését és kötelezvényét semmisnek nyilvánította, hazatért Magyarországra, de néhány év alatt sokan gyökeret vertek, egzisztenciát

²² KOWALSKÁ, Eva: Das umstrittene Exil: Andreas Günther vs. Daniel Klesch, in KRIEGLEDER, Wynfrid – SEIDLER, Andrea – TANCER, Jozef (Hrsg.): *Deutsche Sprache und Kultur in der Zips*, Bremen, Edition lumière, 2007, 51–62.; Uő.: Confessional Exile from Hungary in 17th Century Europe: The Problem of Mental Borders, in ELLIS, Steven G. – KLUSÁKOVÁ, Lúda (eds.): *Imagining Frontiers. Contesting Identities*, Pisa, Edizioni Plus, 2007, 229–242.

²³ A hallei Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen Anhalt Ung. Ms. 9 jelzetű kéziratkötetében.

²⁴ Uo. Ung. Ms. 12. Az IAA még nem dolgozta fel.

²⁵ Masnicius bejegyzése: Ung. Ms. 12: 136v. Cassaié: IAA nr. 2161, URL: http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=2161 Utolsó letöltés: 2025. 10. 06.

teremtettek maguknak idegen földön.²⁶ 2014-ben alkalmam volt az összes német *Pfarrerbuchot*, azaz lelkészi életrajzi lexikont néhány hét alatt végigböngészni, legalábbis azokat, melyek személy- és helynévmutatóval el vannak látva (ez mintegy 5 folyómétert tesz ki a jobb német könyvtárakban), és tömegével gyűjtöttem ki belőlük a lelkészdinasztiákat, melyek egy-egy 17. századi emigránsra mentek vissza: Bornagiusok, Faschkók és Führensteinek Elzászban, Roxerek Anhaltban és Thüringiában, Serpiliusok Regensburgban, Pilarikok, Seelmannok, Weissbeckek és Wislicenusok Szászországban. A külföldön sikeresen integrálódott magyarországi teológusoknak jutott a patronáló és hídszerep, hogy ösztöndíjakkal és kapcsolatrendszerrel támogassák a következő peregrinusgenerációkat, hogy visszaadjanak valamit hazájuknak azokból a szellemi kincsekből, amelyeket iskolázásuk során valaha gyűjtöttek. Az elmúlt évtizedek kutatása kimutatta, hogy a Németországban maradt emigránsok közvetítőként kulcsszerepet játszottak a könyvek forgalmában és az új eszmei irányzatok magyarországi befogadásában.²⁷ Ennek a jelenségnek is kézzelfogható lenyomata a Wittenberg-Hallei Magyar Könyvtár.

Martyrs, apostates, emigrants: The Lutheran defendants in the galley-slave trials

The surviving sources on the evangelical emigration triggered by the galley trials indicate a large population movement. The care and integration of refugees tied up considerable resources, their presence dominated public communications, and successfully integrated professionals built up enduring social networks. The emigrants in Hungary communicated very effectively and successfully played the role of a vocal minority. The popular genre of emigration is the occasional print, which is a very important source of prozopography, and the other common form of expression is the discussion paper. Most of the emigrants returned to Hungary after 1681, but within a few years many of them had put down roots and established a livelihood in a foreign land. The Hungarian theologians who had successfully integrated abroad were given the role of patron and bridge to support the next generation of Peregrinus

²⁶ KOWALSKÁ, Eva: Konfessionelle Exulanten aus Ungarn: Akzeptanz und Wirken im Alten Reich, in DEVENTER, Jörg (Hrsg.): *Konfessionelle Formierungsprozesse im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa: Vorträge und Studien*, Leipzig, Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas, *Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas* 2006/2, 2006, 297–313.

²⁷ KOWALSKÁ, Eva: Exil als Zufluchtsort oder Vermittlungsstelle? Ungarische Exulanten im Alten Reich während des ausgehenden 17. Jahrhunderts, in BÄHLCKE: *Glaubensflüchtlinge*, 257–276.; Uő. – GERSTMEIER, Markus: Evangelische Exulanten aus dem Königreich Ungarn und der frühe Pietismus: Migration, Krisenbewältigung und religiöser Wissenstransfer zwischen ungarischen und deutschen Zentren des Luthertums im 17. Jahrhundert, in FATA, Márta – SCHINDLING, Anton (Hrsg.): *Luther und die Evangelisch-Lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen- Augsburgisches Bekenntnis, Bildung, Sprache und Nation vom 16. Jahrhundert bis 1918*, Münster, Aschendorff, *Reformationgeschichtliche Studien und Texte* 167, 2017, 277–318.

with scholarships and contacts. The émigrés who remained in Germany played a key role as intermediaries in the circulation of books and the reception of new ideas in Hungary.

Keywords: emigration, peregrination, commemorative book, occasional publication, discussion paper

Mártírok, hitehagyók, emigránsok: A gályarabperek evangélikus vádlottjai

A gályarabperek által kiváltott evangélikus emigrációról fennmaradt források nagy népmozgásra utalnak. A menekültek ellátása és integrálása jelentős erőforrásokat kötött le, jelenlétük meghatározó volt a nyilvános kommunikációban, és a sikeresen integrálódott szakemberek tartós szociális hálózatokat építettek ki. A magyarországi emigránsok igen hatásosan kommunikáltak, és sikeresen játszották el a hangos kisebbség szerepét. Az emigráció kedvelt műfaja a prozopográfiai szempontból igen jelentős forrásértékkel bíró alkalmi nyomtatvány, a másik gyakori megnyilatkozási forma pedig a vitairat. Az emigránsok többsége ugyan 1681 után hazatért Magyarországra, de néhány év alatt sokan gyökeret vertek, egzisztenciát teremtettek maguknak idegen földön. A külföldön sikeresen integrálódott magyarországi teológusoknak jutott a patrónusi és hídszerep, hogy ösztöndíjakkal és kapcsolatrendszerrel támogassák a következő peregrinusgenerációkat. A Németországban maradt emigránsok közvetítőként kulcsszerepet játszottak a könyvek forgalmában és az új eszmei irányzatok magyarországi befogadásában.

Kulcsszavak: emigráció, peregrináció, emlékkönyv, alkalmi nyomtatvány, vitairat